

प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अभ्यास

हिमा कुमारी वन

ग्याजुएट स्कुल अफ एजुकेशन

मध्यपश्चिम विश्वविद्यालय

सार

यो अध्ययन “प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अभ्यास” शीर्षकमा गरिएको थियो । यसको मूल उद्देश्य प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अभ्यासको अवस्था पहिचान गर्नु तथा प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा प्रभाव पार्ने तत्वहरु र प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप संचालन गर्दा आउने समस्याहरु र समाधानका उपायहरुको विश्लेषण गर्नु रहेको थियो । यस अध्ययनका लागि सुर्खेत जिल्लाको सिम्ता गाउँपालिका शिक्षा अन्तर्गत काप्रीचौर वडाका तीन ओटा बालविकास केन्द्र उद्देश्यमूलक नमुना छनोटबाट छनोट गरिएको थियो ।

छनोटमा परेका प्रत्येक विद्यालयका प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप बिहान ठीक १० बजे सुरुवात र दिउँसो २ बजे अन्त्य भएको पाइयो । सबै बालविकास केन्द्रमा योजनाबद्ध शिक्षण सिकाइ गर्न पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका र बालमैत्री फर्निचर र बाह्य वातावरणमा पिङ्ग, चाकाचुली, चिप्लेटी, भ्याड्ग र सुरक्षित पर्खालको अभाव भएको पाइयो । सहयोगी कार्यकर्ता न्यूनतम योग्यता भएका, विवाहित र आधारभूत तालिम लिएका भए पनि आराम गर्ने र खाजा खाने समय छुट्टाएर शिक्षण सिकाइ नभएको र शिक्षण सिकाइमा क्रमिकताको अभाव भएको पाइयो । बालबालिकाको सहभागिता र सक्रियता सन्तोषजनक भएता पनि शिक्षण सिकाइको अनुगमन र निरीक्षण नभएकोले अभिभावक र व्यवस्थापन समितिलाई अभिभावक जागरण तालिम दिनुपर्ने देखियो ।

मुख्य शब्द : प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र, शिक्षण सिकाइ, बालमैत्री क्रियाकलाप, अन्तर्निहित व्यवहार, अभ्यास

परिचय

बालबालिकाको आदत, कुशल बानी निर्माण गर्न बालविकास केन्द्रमा र सहयोगी कार्यकर्ता र बालबालिका विच हुने मनोरन्जनात्मक अन्तरक्रियालाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भनिन्छ । जहाँ बालक हाँस्छ, रमाउँछ, गीत गाउँछ, सहयोगी कार्यकर्ता सँगै विभिन्न क्रियाकलापमा संलग्न भई ज्ञान, आदत, बानीहरु निर्माण गर्दछ । साथै साथी, सहयोगी कार्यकर्ता, विषयवस्तु र केन्द्रको वातावरणका बीचको अन्तरक्रियाबाट सिकाइ अनुभव प्राप्त गर्दछ । बालकले स्वतन्त्र रुपमा खेल, गीत संगीतबाट सिक्छ, विभिन्न बालसामग्रीबाट अनुभव प्राप्त गर्दछ । यसरी सिक्दा सहयोगी कार्यकर्ता वा शिक्षकाले सहजीकरण गर्दछिन् । यसैलाई प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भनिन्छ (अधिकारी, २०७३) ।

प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन पछि बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक र बौद्धिक पक्षको विकास हुन्छ । विद्यालय आउने बानी वा आदतको विकास हुन्छ । स्वतन्त्र रुपमा अन्तर्निहित व्यवहार प्रस्फुटन हुने मौका पाउँछ, उसको स्वतन्त्र र व्यक्तिवादी भावनाको विकास हुन्छ भने अर्कोतिर सामूहिक कार्यमा संलग्न भई सहयोगात्मक र सामाजिक समायोजनका व्यवहार सिक्न सक्दछ । यी कुराहरुले गर्दा प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप आवश्यक परेको हो । बालविकास केन्द्रको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापबाट व्यवहारमा आएको परिवर्तनले प्राथमिक कक्षाको शिक्षण सिकाइमा सहजता र सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि हुन्छ । नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालयको २०७९ को तथ्याङ्क अनुसार प्रारम्भिक बाल विकासको अनुभव नलिएको बालबालिकाको दर २३.३ प्रतिशत देखाएको छ । यसबाट पनि सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ कि प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रममा बालकका सर्वाङ्गीण विकास गर्ने क्रियाकलाप आवश्यक छ (शैक्षिक सूचना, २०७९) ।

पूर्व प्राथमिक कक्षाका बालबालिका बढी चुलबुले, खेल मन पराउने, गीत गाउने, कथा सुन्ने, आफ्नै संसारमा रमाउने हुन्छन् । त्यसैले यसमा बढी बाधा अड्चन नगरी डर धम्की आदि नदेखाई उनीहरूमा भएको जाँगरलाई कायम राख्न सहभागी आधार प्रक्रियाबाट सिकिने कुरा जोड दिइएको पाइन्छ । पाठ्यपुस्तक लिएर शब्द, वाक्य, कण्ठ गरेर घोक्न लगाउँदा दिर्घकालीन नहुने हुँदा सुनेर, छोएर, हेरेर र अनुसन्धान गर्न लगाएर सिकाउनुपर्ने साथै यसको लागि शिक्षकको परिश्रमको लगनशीलता र मेहनतको पनि आवश्यकता पर्दछ (गौतम, २०७४) ।

नेपाल सरकारको विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम अनुसार प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा बालमैत्री वातावरण सृजना गर्न तथा मातृभाषामा सिक्न पाउने बालअधिकार सुनिश्चित गर्न सिकाइको माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्नुपर्दछ । नेपाल सरकारको विद्यालय क्षेत्र सुधार अनुसार प्रारम्भिक बालशिक्षा तथा विकास कार्यक्रममा बालबालिकाको पहुँच तथा सहभागिता बढाउन पिछडिएको क्षेत्रमा कार्यक्रम विस्तार गरिएका छ । न्यूनतम मापदण्ड हासिल गर्न सिकाइ तथा बालविकासका लागि आवश्यक साधन स्रोत तथा बालमैत्री वातावरणको व्यवस्था गर्ने, सरकारले चारवर्षका बालबालिकाका लागि खर्च व्यहोर्ने, सहयोगी कार्यकर्ताको नियुक्ती बालविकास केन्द्र सञ्चालन निर्देशिका अनुसार गर्ने जस्ता रणनीतिक क्रियाकलापले बालविकास केन्द्रले लिने, प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र सञ्चालनका लागि वा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि छुट्टै कक्षा कोठा, सुरक्षित, सरसफाइ, हेरचाह, खाजा र अन्य कार्यमा पनि बालमैत्री पूर्ण हुनुपर्ने, भर्ना भएका प्रत्येक बालबालिकालाई शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था हुनुपर्ने र तालिम प्राप्त सहजकर्ता हुनुपर्ने भनि प्रस्ताव गरेको देखिन्छ (शिक्षा मन्त्रालय, २०७६) ।

विश्वभरी नै बाल अधिकार, बाल स्वतन्त्रता तथा बाल स्वच्छन्दताको संरक्षण गरी बालमैत्री वातावरण तयार गरी बाल विकासमा जोड दिइएको परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा पनि यसको प्रभाव र विस्तार हुन अनौठो होइन । अतः बालविकास केन्द्रको विस्तार मात्रै पनि समस्याको निकास नभएकोले बालमैत्री कक्षा शिक्षण वा सफल शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप आजको आवश्यकता हो (ढुंगाना, २०७४) ।

यसरी बालबालिकाको विकासलाई प्रमुख केन्द्र विन्दुको रूपमा लिएर बालविकास कार्यक्रम संचालन गर्ने अभियान चल्दै जाँदा बालविकास केन्द्रमा बालविकासलाई वास्तवमा केन्द्रमा राखिएको छ कि छैन ? के कस्ता क्रियाकलाप भएका छन् ? बालविकासको शिक्षाको शुरुवातबाट हालसम्म के के हुँदै आयो ? भन्ने मूल प्रश्न एकातिर छन् भने अर्कोतिर विगतदेखि स्थापना गरेर सञ्चालन गरिएका बालविकास केन्द्रमा दैनिक अवस्था भएको कुरा समाचार माध्यम पत्रपत्रिका र स्वयं सरोकारवालाबाट सुनिएको छ । विद्यालयमा आधारित बालविकास केन्द्रका सहयोगी कार्यकर्ताले अन्य कक्षामा पनि शिक्षण सिकाइ गर्दै आएका छन् भने कतिपय ठाउँमा न्यूनतम योग्यता नपुगेका, तालिम अप्राप्त सहयोगी कार्यकर्ता भर्ना गरिएको छ । जसबाट सोचेजस्तो शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप हुन सकेको छैन । नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालयले एकातिर बालविकास केन्द्र खोल्ने कुरालाई प्रोत्साहन गरेको छ, भनि अर्कोतिर

बालमैत्री वातावरणमा बालकलाई सिकन उत्प्रेरित गर्ने, शिक्षण र सो अनुसार बालकले सिकने वातावरण मिलाएर सरसफाइ, सुरक्षा, शिष्टाचार र चारित्रिक गुण विकास गर्ने क्रियाकलाप गर्नुपर्दछ तर बजेटको अभाव लगायत अन्य माथि उल्लेखित कारणबाट शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भइरहेको छैन भन्ने कुरा आइरहेको छ । यी र यस्तै पृष्ठभूमिको आधारमा यो अध्ययन भएको हो ।

उद्देश्य

अध्ययनका लागि निम्नानुसारका उद्देश्यहरु स्थानिय प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिक क्रियाकलाप अभ्यासको अवस्था पहिचान गर्नु, प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा प्रभाव पार्ने तत्वको खोजी गर्नु र प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप संचालन गर्दा आउने समस्याहरु र समाधानका उपायहरुको विश्लेषण गर्नु ।

साहित्यको पुनरावलोकन

ढुंगाना (२०७४), ले काठमाडौं जिल्लालाई आधार मानेर प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र र यसको वर्तमान अवस्था सम्बन्धी अध्ययन गर्नुभएको रहेछ । उहाँको अध्ययनको उद्देश्य बालविकास केन्द्रको वर्तमान अवस्था पहिचान गर्ने र समस्याको खोजी गर्ने रहेछ । उक्त अध्ययनको लागि उद्देश्यमूलक ढंगबाट १४ वटा बालविकास केन्द्र छनोट गर्नुभएको रहेछ । बालविकास केन्द्रको स्थलगत अवलोकन, प्रधानाध्यापक, शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता आदिबाट सूचना संकलन गरी सूचना संकलन गर्नुभएको रहेछ । प्राप्त सूचनाको विश्लेषण गर्दा बालबालिकाहरुको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक र संवेगात्मक व्यवहारलाई परिवर्तन गर्ने गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्ने गरेको तर तालिमको अभावले सबै क्रियाकलाप अपेक्षित रुपमा गर्न नसकेको उल्लेख गरेका छन् । उहाँले ती बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइको लागि डोरी, सिटी, नेलकटर, ऐना, काइयो, साबुन, पानी, रुमाल, चार्ट, चित्र, तस्वीर, फूल, बल, रंगिन कागज, मादल आदि विधि प्रयोग गरेको पाइएको उल्लेख छ तर शिक्षण सिकाइको लागि बालविकास केन्द्रको आफ्नो भवन नभएको र विद्यार्थी संख्याको आधारमा कक्षाकोठा अप्र्याप्त भएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अधिकारी (२०७३), शिक्षक मासिकमा प्रतिक्रिया र सुझाव अन्तर्गत प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा अध्यापन गर्ने शिक्षक वा सहयोगी कार्यकर्ता भर्ना गर्दा न्यूनतम प्रवेशिका परीक्षा गरेको हुनुपर्ने देखिन्छ । त्यस्ता कार्यकर्ताले एक वर्षे मन्टेश्वरी तालिम लिनै पर्ने अनिवार्य व्यवस्था मिलाउनुपर्ने र उनीहरुले पाउने सुविधा प्रा.वि. शिक्षक सरह हुनुपर्ने सुझाव दिएका छन् जसबाट सहयोगी कार्यकर्ता पेशापति प्रतिबद्ध भई उपलब्धिमूलक शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्न समर्पित हुने देखिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

यस अनुसन्धानमा प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अभ्यास अध्ययन गर्नका लागि यस अनुसन्धानमा राखिएका उद्देश्य परिपूर्ति गर्न गुणात्मक, परिमाणात्मक तथा मिश्रित अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

नमुना छनोट अध्ययनको क्षेत्र सीमित साधन र समयका कारण जनसंख्याको ठूलो हिस्सा वा समूहलाई समावेश गर्न नसकिँदा पनि सुर्खेत जिल्ला सिम्ता गाउँपालिका शिक्षा, यूवा तथा खेलकुद शाखा अन्तर्गतका बालविकास केन्द्रहरु र यस गाउँपालिका भित्र रहेका सम्पूर्ण प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा अध्ययन गर्ने बालबालिका, अध्यापन गराउने स.का. प्रधानाध्यनपक, पालिका शिक्षा अधिकारी र सम्बन्धित अभिभावकहरुलाई अध्ययनको क्षेत्र र जनसङ्ख्याको परिधी भित्र रहेर अनुसन्धान गरिएको छ ।

अध्ययन कार्यलाई उद्देश्य अनुसार पुरा गर्नका लागि प्रश्नावली र अवलोकन फारम निर्माण गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्नेको लागि विद्यालयका प्रधानाध्यापक, सहयोगी कार्यकर्ता, अभिभावक र पालिका शिक्षा अधिकारीलाई अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ ।

तथ्याङ्क सहायक स्रोतको रूपमा छनोटमा परेका विद्यालयमा भएको तथ्याङ्क तथा अभिलेखको साथै विभिन्न अनुसन्धान, लेख, रचना, स्मारिका, अनुसन्धान प्रतिवेदन, सम्प्रेषण निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन निर्देशिका र विभिन्न पत्रपत्रिकाबाट उपलब्ध भएका सूचना र तथ्याङ्क प्रयोग गरिएको छ ।

यस कार्यलाई सफल, सार्थक एवम् निष्कर्षमा पुऱ्याउन नमूना छनोटमा परेका विद्यालयमा शोधकर्ता आफैँ उपस्थिति भएर विद्यार्थीको भर्ना सम्बन्धी तथ्याङ्क संकलन गरिने छ । नमूना छनोटमा परेका व्यक्तिमा आफैँ उपस्थिति भएर एवम् अन्य माध्यमबाट प्रश्नावली र अन्तर्वार्ताबाट आवश्यक सूचना, विचार एवम् दृष्टिकोण संकलन गर्ने कार्य गरिने छ । त्यसैगरी पुस्तकालयमा गएर पत्रपत्रिका, लेख, रचना, शोधपत्र, पुस्तक, प्रतिवेदन अध्ययन गरेर आवश्यक सूचना संकलन गरिएको छ ।

तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

सिम्ता गा.पा.मा प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्न र प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अभ्यासको सफल र दुर्बल पक्षहरू पहिचान गरी ती समस्या समाधान गर्न यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यिनै उद्देश्यहरू पूरा गर्नको लागि सुर्खेत जिल्ला सिम्ता गा.पा.का सामुदायिक विद्यालयमा आधारित प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा पुगी कक्षा अवलोकन, विद्यालयका प्र.अ. र सहयोगी कार्यकर्तासँग अन्तर्वार्ता, आन्तरिक र बाह्य व्यवस्थापनको स्थलगत अवलोकन, पालिका शिक्षा अधिकारीसँग प्रश्नावली, अभिभावक र बालबालिकासँग समूह छलफल गरी सङ्कलन गरिएका सूचनाका आधारमा स्थानिय प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अभ्यासको अवस्था पहिचान गरी ती प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई उपलब्धी मुलक, व्यवहारीक र प्रभावकारी बनाई बालबालिकाको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा आउने समस्याहरू र समाधानका उपायहरूको प्राप्त तथ्याङ्कलाई निम्नानुसार विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अभ्यासको अवस्था

बालविकास केन्द्रमा हुने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापहरूलाई विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी यस प्रकार व्याख्या गरिएको छ :

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको लागि पूर्व तयारीको अवस्था

अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयका प्रधानाध्यापक र सहयोगी कार्यकर्ताहरू प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा बिना तयारी गरिएको क्रियाकलापले बालकको विकाससँग सम्बन्धित सबै पक्षलाई समेट्न सक्दैन भन्ने विश्वास राख्नु हुन्छ । यसमा उहाँहरूले के क्रियाकलाप गर्ने, कुनै पक्षको विकासमा सहयोग पुग्ने क्रियाकलाप गर्ने, कसरी गर्ने, के सामग्री प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा पूर्व योजना र व्यवस्थापनमा पर्नुका साथै यसले अर्थपूर्ण र प्रभावकारी शिक्षण सिकाइमा सहयोग पुऱ्याउने मत व्यक्त गर्नुहुन्छ । तसर्थ पूर्वतयारीको अवस्थासँग सम्बन्धित प्राप्त सूचनाहरूलाई सङ्कलन गरी निम्नानुसार प्रस्तुतीकरण, विश्लेषण व्याख्या गरिएको छ ।

तालिका १

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको लागि पूर्व तयारीको अवस्था

क्रियाकलाप	श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १	श्री जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २	ने.रा.आ.वि.बालविकास केन्द्र ३
पाठ्यक्रम	छ	छैन	छैन
शिक्षक निर्देशिका	छैन	छैन	छैन
तालिमबाट प्राप्त सामग्री	छ	छैन	छ
वार्षिक कार्यतालिका	बनाएको	बनाएको	बनाएको
वार्षिक योजना	बनाएको छ	छैन	छैन
दैनिक योजना	मानसिक तयारी	मानसिक तयारी	मानसिक तयारी
स्थानीय सामग्री	संकलन गरेको	संकलन गरेको	संकलन गरेको

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा तयार पारिएको एउटा मात्र बालविकास केन्द्रमा पाठ्यक्रम छ। अन्य बालविकास केन्द्रमा पाठ्यक्रम नभएको पाइयो भने सबै बालविकास केन्द्रमा शिक्षक निर्देशिका छैन तर २ ओटा बालविकास केन्द्रको सहयोगी कार्यकर्ताले तालिम गर्दा प्राप्त गरेको तालिम सामग्रीबाट तयारी गरेको पाइयो। विद्यालयमा आधारित बालविकास भएकोले सबै बालविकास केन्द्रको वार्षिक कार्यतालिका विद्यालयको वार्षिक कार्यतालिका अनुरूप तयार गरी प्रयोग गरिएको देखिन्छ तर वार्षिक कार्ययोजना र दैनिक कार्ययोजनाको लिखित तयारी भएको पाइएन। स.का., प्र.अ., पालिका शिक्षा अधिकारी सबैसँग सोध्दा मानसिक तयारी गरी कार्य भएको पाइयो। शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको लागि समय विभाजन गरिएको पाइयो। क्रियाकलापमा बजारबाट किनेको सामग्री प्रयोग गर्ने गरेको पाइएन। स्थानीय स्तरमा पाइने सामग्रीहरु संकलन गरेको पाइयो। अभिभावकसँग समूह छलफल गर्दा बजारबाट किन्न पाइने सामग्रीको लागि आर्थिक स्रोतको अभाव भएकोले सो तयारी हुन नसकेको भन्ने कुरा पाइयो। श्री ने.रा.आ.वि.बालविकास केन्द्र ३ का स.का. सँगको अन्तर्वार्ताका क्रममा पूर्व तयारी गर्न आवश्यक सन्दर्भ र अध्ययन सामग्री नभए पनि प्रि प्राइमरी शिक्षण विधिमा उल्लेख भएका कुराका आधारमा मानसिक तयारी गरेर शिक्षण सिकाइ गर्ने गरेको पाइयो।

बालविकास केन्द्रको कक्षाकोठामा भौतिक व्यवस्थापनको अवस्था

कक्षाकोठा भित्र गरिने विभिन्न क्रियाकलापको लागि कक्षाकोठाको उपयुक्त आकार, फर्निचरको व्यवस्था, कार्पेट वा गुन्दीको व्यवस्थापन, भूयाल ढोकाको अवस्था तीनतीर सेतोपाटी कालोपटी, फराकिलो हावा खेल्ने, प्रकाश आवतजावत गैर वा उज्यालो देखिने विजुली बत्ती, पंखाको व्यवस्था, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्दा घुमफिर गर्ने ठाउँ, शैक्षिक सामग्री राख्ने ठाउँ सिकाइ क्षेत्र, प्रदर्शन गर्ने स्थान सम्पूर्ण विद्यार्थीले देख्न सक्ने बसाइको व्यवस्था, आराम गर्ने वा सुत्ने स्थान, भित्ते लेखन आदिको व्यवस्थापन हुनुपर्दछ। प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रका लागि करिब ७९ वर्गमिटर अथवा ६ मिटर चौडाइ र १२ मिटर लम्बाइ भएको कोठा स्तरीय मानिन्छ (नेपालमा प्रारम्भिक बालविकास सम्बन्धी रणनीति, २०६१)। त्यस्तै न्यूनतम प्रति विद्यार्थी १.२५ वर्गमीटरको क्षेत्रफलको कोठा उपयुक्त मानिन्छ (शिक्षा विभाग, २०६५)।

प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइको अवस्था पहिचान गर्ने क्रममा कक्षाकोठाको भौतिक अवस्थाको स्थलगत अवलोकन अभिभावक र बालबालिकासँग छलफल, पालिका शिक्षा अधिकारी र प्र.अ.सँग अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । छनोट गरिएका बालविकास केन्द्रको कक्षाकोठा व्यवस्था सम्बन्धी संकलित सूचनालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरी विश्लेषण र व्याख्या गरी गरिएको छ ।

तालिका २

कक्षाकोठामा भौतिक व्यवस्थापनको अवस्था

भौतिक विवरण	श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १	श्री जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २	ने.रा.आ.वि.बालविकास केन्द्र ३
कक्षाकोठा	लम्बाई : १२ मिटर चौडाई : ६ मिटर	लम्बाई : १२.४ मिटर चौडाई : ६.२ मिटर	लम्बाई : १२ मिटर चौडाई : ५ मिटर
ढोका	संख्या : १ उपयुक्त छ ।	संख्या : १ उपयुक्त छ ।	संख्या : १ उपयुक्त छ ।
भ्याल	संख्या : २ एकैतिर छन्	संख्या : ३ दुईतिर छन्	संख्या : २ दुवैतिर छन्
कालोपाटी/ सेतोपाटी	संख्या : १ प्रकार : सेतोपाटी	संख्या : १ प्रकार : सेतोपाटी	संख्या : २ (दुईतिर छ): प्रकार : कालो र सेतोपाटी
कार्पेट/चकटी	कार्पेट : १ (पातलो) चकटी : २० ओटा	कार्पेट : छ चकटी : छैन	कार्पेट : छ चकटी : छैन
भित्ते लेखन	चारैतिर (सेतोपाटी बाहेक)	छैन	तीन तीर
पुस्तकालय	कक्षाकोठा भित्रै एउटा दराज	छुट्टै कोठा छ	छैन, विद्यालयको कार्यालयमा पुस्तक छन्

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिको तालिकालाई अध्ययन गर्दा तीनवटै बालविकास केन्द्रमा कक्षाकोठा फराकिलो वा उपयुक्त भएको पाइयो । प्रत्येक बालविकास केन्द्रमा एक एक ओटा उपयुक्त ढोका भएको पाइयो । ने.रा.आ.वि. बालविकास केन्द्रमा २ वटा भ्याल मात्र भएको र दुवै भ्याल एकैतिर भएकोले हावाको आवतजावत कम हुने देखियो । अन्य दुइवटा बालविकास केन्द्रमा दुई तिर उपयुक्त भ्याल भएकोले हावा र प्रकाशको आवतजावत हुने देखियो । श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्रमा कार्पेट र चकटीको व्यवस्था भएको र श्री जनआस्था आ.वि.बालविकास केन्द्र २ मा डेस्क बेन्चको व्यवस्था भएको पाइयो । बालविकास केन्द्र कक्षाकोठाको अवधारणा अनुसार २ वटा बालविकास केन्द्रका कार्पेट र चकटीको व्यवस्थापनको कमी भएको पाइयो । सबै विकास केन्द्रमा एकापट्टी मात्रै सेतोपाटी भएको देखियो । दुईवटा बालविकास केन्द्रमा भित्तेलेखन भएकोले शिक्षण सिकाइमा सहयोग पुग्ने देखियो । श्री जनआस्था आ.वि.बालविकास केन्द्र २ मा भित्ते लेखन देखिएन । बालविकास केन्द्रभित्र पुस्तकालय हुनुपर्नेमा श्री जनआस्था आ.वि.बालविकास केन्द्र २ को नजिकै छुट्टै भएको पाइयो भने श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १ मा कोठाभित्र एउटा कुनामा दराज राखेर पुस्तकालय कुना बनाएको पाइयो । सबै बालविकास केन्द्रमा यो आकारको बसाइ व्यवस्था भएको पाइयो । श्री जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २ र श्री ने.रा.आ.वि.बालविकास केन्द्र ३ मा आराम गर्ने स्थान भएको पाइएन तर साना विद्यार्थी आराम गर्न नपाउँदा, खेल्ने स्थान नहुँदा उत्साहित नभएको पाइयो ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापनको सूचना संकलन गर्न प्र.अ. सँग र अन्तर्वार्ता पालिका शिक्षा अधिकारीसँग प्रश्नावली र अभिभावकसँग समूह छलफल गर्दा श्री जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २ का प्र.अ.ले भुई प्लाष्टर गरिएको आर्थिक अभावका कारण भित्ते लेखन, कार्पेट व्यवस्थापन गर्न नसकिएको बताएका थिए भने श्री ने.रा.आ.वि. बालविकास केन्द्र ३ का प्र.अ. ले व्यवस्थापन सामान्य भएको बताएका थिए । पालिका शिक्षा अधिकारी र अभिभावकले सामान्य व्यवस्थापन भएको भने माथि उल्लेखित कुराहरु बताएका थिए । व्यवस्थापन समिति र अभिभावकको पहल हुनुपर्ने श्री ने.रा.आ.वि. बालविकास केन्द्र ३ का प्र.अ. को भनाई थियो भने अभिभावकहरु विद्यालय र स.का.को पनि सक्रियता बढाउनु पर्ने भन्ने भनाइ आएको पाइयो ।

यसरी बालविकास केन्द्रको कक्षाकोठा ढोका भ्याल उपयुक्त भए पनि फर्निचरको सट्टा कार्पेट र चकटीको अभाव भएको पाइयो । बालविकास केन्द्रमै पुस्तकालय स्थापना गर्नुपर्ने देखियो । सबै बालविकास केन्द्रमा आराम गर्ने स्थानको उचित व्यवस्थापन नभएको पाइयो । तीनतीर कालोपाटी नभएको तर भित्ते लेखन भएको पाइयो ।

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा आन्तरिक व्यवस्थापनको अवस्था

प्रभावकारी र अर्थपूर्ण शिक्षण सिकाइको लागि भौतिक व्यवस्थापन महत्वपूर्ण पूर्वसर्त भएजस्तै शिक्षण सिकाइको आन्तरिक व्यवस्थापन, सिकाइ क्षेत्रको व्यवस्थापन पनि अति नै महत्वपूर्ण मानिन्छ । विशेष गरी प्रारम्भिक अवस्थाका बालबालिकाहरुको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने खालका सिकाइ क्षेत्र व्यवस्थापन भएको कक्षाकोठाबाट विषयवस्तु अनुसार शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । यही मर्मलाई आत्मसाथ गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको आन्तरिक व्यवस्थापनको अवस्था पहिचान गर्न स्थलगत अवलोकन, अभिभावक र बालबालिकासँग समूह छलफल, प्र.अ. र स.का.सँग अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट सूचना संकलन गरी निम्नानुसार विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

तालिका ३

भाषा क्षेत्रको अवस्था

अवस्था	श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १	श्री जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २	श्री ने.रा.आ.वि. बालविकास केन्द्र ३
१. क्षेत्र छुट्टाएको	छैन	छैन	छैन
२. सामग्रीको अवस्था	भलकपती - २३ वटा परिवार चार्ट - २ वटा अक्षर चक्र चार्ट- २५ प्रति कक्षा किताव- १० वटा तस्वीर- २ वटा चित्रकथा- १५ वटा लुडो - १ वटा	भलकपती - २३ वटा परिवार चार्ट - २ वटा अक्षर चक्र चार्ट- २ प्रति कक्षा किताव- १६ वटा तस्वीर- ७ वटा चित्रकथा- ४ वटा लुडो -५ वटा (प्लाष्टिक)	भलकपती - १६ वटा परिवार चार्ट - छैन अक्षर चक्र चार्ट- २ प्रति कक्षा किताव- ५ वटा तस्वीर- छैन चित्रकथा- छैन
३. सामग्री राखिएको स्थान	पुस्तक राख्ने दराजमा कक्षाकोठा भित्रै	पुस्तकालयमा	विद्यालयको अफिसमा
४. शिक्षण सिकाइ विधि	शिक्षक : प्रदर्शन, निर्देशन वर्णन विद्यार्थी : सहभागितात्मक, छलफल, अभिव्यक्ति	शिक्षक : निर्देशन, वर्णन विद्यार्थी : सहभागितात्मक	शिक्षक : वर्णन विद्यार्थी : छलफल, अक्षरलेखन

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा कुनै पनि बालविकास केन्द्रमा भाषा क्षेत्र को स्थान छुट्टाएको पाइएन । भाषा क्षेत्रको सिकाइको लागि आवश्यक सामग्रीहरु सबै बालविकास केन्द्रमा रहेको पाइयो । श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १, श्री जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २ मा अधिकांश सामग्री भएको पाइयो भने ने.रा.आ.वि. बालविकास केन्द्र ३ मा तस्वीर र चित्र कथा जस्ता सामग्री भएको पाइएन । क्षेत्र नछुटाएकोले भाषा क्षेत्रका सामग्री बालविकास केन्द्रको दराज, विद्यालयको पुस्तकालय र अफिसमा राख्ने गरेको पाइयो । डोमिनोज भाषा पंक्ति, पजल, टेलिभिजन जस्ता सामग्री भएको पाइएन ।

यसरी सबै बालविकास केन्द्रमा भाषा क्षेत्र छुट्टाएर सामग्री राखेको पाइएन । सामग्री छुट्टै नभए पनि भाषा क्षेत्र अन्तर्गतका शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भएको पाइयो ।

तालिका ४

गोटीक्षेत्रको अवस्था

अवस्था	श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १	श्री जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २	श्री ने.रा.आ.वि. बालविकास केन्द्र ३
१. क्षेत्र छुट्टाएको	छैन	छैन	छैन
२. सामग्रीको अवस्था	ढुंगाका गोटीहरु : ५ सेट काठका गोटीहरु : ३ सेट लठ्ठीहरु : ४ वटा	ढुंगाका गोटी : २ सेट	लठ्ठी - ४ वटा
३. सामग्री राखिएको स्थान	दराज, बाकसमा	बालविकास केन्द्रको भित्ताको खोपामा	एउटा कुनामा
४. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप	शिक्षक : गोटी खेल लगाएको विद्यार्थी : गोटी खेलेको लठ्ठीबाट आकार बनाएको	शिक्षक : गोटी खेल दिएको विद्यार्थी : २/२ जनाको समूहमा गोटी खेलेको	शिक्षक : चर्को आवाज निकाल्ने बालबालिकालाई लठ्ठी देखाइएको विद्यार्थी : डराएको

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन गर्दा ३ वटै बालविकास केन्द्रमा गोटी क्षेत्र छुट्टाएको पाइएन । २ वटा बालविकास केन्द्रमा काठ र ढुङ्गाका गोटीहरु र २ वटा बालविकास केन्द्रमा ४/४ वटा लठ्ठीहरु भएको पाइयो । २ वटा बालविकास केन्द्रमा गोटी क्षेत्र नभए पनि व्यवस्थित तरिकाले बाकस र खोपामा राखेको र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा उपयोग गरी बालबालिकालाई खेल दिएको पाइयो । एउटा बालविकास केन्द्रमा बालविकासको अवधारणा विपरित चर्को आवाजलाई दमन गर्न लठ्ठी प्रयोग गरिएको पाइयो । लठ्ठीलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा प्रयोग गरेको पाइएन ।

यसरी सबै बालविकास केन्द्रमा गोटी क्षेत्र छुट्टाएको पाइएन । गोटी क्षेत्रमा हुने सिकाइ क्रियाकलाप भएको र विद्यार्थी आफै सहभागी भएर सिकेको पाइयो ।

तालिका ५

विज्ञान क्षेत्रको अवस्था

अवस्था	श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १	श्री जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २	श्री ने.रा.आ.वि. बालविकास केन्द्र ३
१. क्षेत्र छुट्टाएको	छैन	छैन	छैन
२. सामग्री	चुम्बक : ५ सेट नाप्ने भाडा (लिटर र किलोग्राम) का ३ वटा भित्ते घडी तराजू (स्प्रिङ्ग+भौतिक)	चुम्बक ३ सेट नाप्ने भाडा - एक लिटरको भाँडो, १ किलोको ढक १/२ किलोको ढक, १/४	चुम्बक - २ सेट नाप्ने भाडा - ४ वटा १ किलोको ढक, १/२ किलोको ढक, १ लिटर र १/२ लिटरको भाडो
३. सामग्री राखेको स्थान	बाकसमा	बाकसमा	अफिसमा
४. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप	चुम्बक प्रयोगको क्रियाकलाप भएन नाप्ने भाडाको क्रियाकलाप शिक्षक : प्रदर्शन विद्यार्थी : सहभागी भएर आफै नापेर हेरेको	देखिएन	देखिएन

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा विज्ञान क्षेत्रका सामग्री भएको र निश्चित क्षेत्रमा राखेको पाइयो । क्षेत्र भने छुट्टाएको देखिएन सामग्री अनुसार दुई ओटा बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भएको पाइएन । एउटा बालविकास केन्द्रमा सामग्री अनुसार शिक्षक विद्यार्थी दुवै सक्रिय भई क्रियाकलाप भएको पाइयो । सबै बालविकास केन्द्रका स.का. र. प्र.अ. सँग लिएको अन्तर्वार्तामा विज्ञान क्षेत्रका क्रियाकलाप भएको र क्षेत्र नछुट्टाएको बताएकाले । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भएको पाइयो ।

यसरी बालविकास केन्द्रमा विज्ञान क्षेत्र नछुट्टाए पनि सामग्री व्यवस्थापन र सो अनुसार शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भएको पाइयो ।

तालिका ६

गणित क्षेत्रको अवस्था

अवस्था	श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १	श्री जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २	श्री ने.रा.आ.वि. बालविकास केन्द्र ३
क्षेत्र छुट्टाएको	छैन	छैन	छैन
सामग्री	काठका आकारहरु १० सेट जियो बोर्ड १	काठका आकारहरु १० सेट	छैन
सामग्री राखिएको स्थान	बाकसमा	बाकसमा ५ सेट पुस्तकालयमा ५ सेट	छैन

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा गणित क्षेत्र पनि नछुट्टाएको पाइयो । गणित क्षेत्रको सिकाइका आवश्यक सामग्री नभएको पाइयो । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप एउटा बालविकास केन्द्रमा मात्र भएको पाइयो । उक्त बालविकास केन्द्रमा शिक्षकले काठका आकारहरु प्रदर्शन गरी चिनाएपछि विद्यार्थीलाई आफै खेलाउन, मिलाउन लगाइयो, छलफल पनि गरेको पाइयो । एउटा बालविकास केन्द्रमा गणितीय

आकारहरुको कालोपाटीमा चित्र बनाइ त्यसमा छलफल र प्रश्नोत्तरबाट शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भएको पाइयो ।

यसरी सबै बालविकास केन्द्रमा गणित क्षेत्र नछुटाएको पाइयो । सबै बालविकास केन्द्रमा गणित क्षेत्रको सिकाइका लागि आवश्यक सामग्रीको अभाव भएको पाइयो । जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १ मा भएको सामग्री अनुसार शिक्षण सिकाइ भएको पाइयो भने जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २ मा सो भएको पाइएन । ने.रा.आ.वि. बालविकास केन्द्र ३ मा सामग्री केही पनि नभएको र परम्परागत शिक्षण विधि अनुसार कालोपाटीमा आकार प्रदर्शन गरी छलफल भएको पाइयो ।

यसरी सबै बालविकास केन्द्रमा गणित क्षेत्रका सामग्रीको अभाव भएको पाइयो । गणित क्षेत्रको सिकाइ क्रियाकलाप पनि प्रभावकारी नभएको पाइयो ।

तालिका ७

सृजनात्मक क्षेत्रको अवस्था

अवस्था	श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १	श्री जनआस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २	श्री ने.रा.आ.वि. बालविकास केन्द्र ३
क्षेत्र छुटाएको सामग्री	छैन - विभिन्न रंगीन कागजहरु - समाचार पत्रहरु - रंगिन सिसाकलम	छैन - विभिन्न रंगका कागज र सिसाकलमहरु	छैन - केही सेवा कागजहरु
सामग्री राखिएको स्थान	- दराजमा - सिसाकलम बाकसमा	बाकसमा	विद्यालयको अफिसमा

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा सबै बालविकास केन्द्रमा सृजनात्मक क्षेत्र छुटाएर शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गरेको पाइएन । सृजनात्मक क्षेत्र अन्तर्गत प्रयाप्त सामग्री भएको पाइएन । जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १ मा अन्य दुई केन्द्रभन्दा बढी सामग्री भएको पाइयो । सामग्री अनुसार उक्त बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भएको पाइयो । अन्यमा सामग्री पनि कम र क्रियाकलाप पनि भएको पाइयो । स.का., प्र.अ. को अन्तर्वार्तामा तीनवटै बालविकास केन्द्रमा सृजनात्मक क्षेत्र नछुटाएको बताएका थिए भने पालिका शिक्षा अधिकारीले प्रश्नावलीमा क्षेत्र नछुटाएको तर सामान्य क्रियाकलाप भएको बताएका थिए ।

यसरी सबै बालविकास केन्द्रमा सृजनात्मक क्षेत्र नछुटाएको पाइयो । सबै बालविकास केन्द्रमा उक्त सिकाइ क्षेत्रसाग सम्बन्धित सामग्रीको अभाव भएको पाइयो । सृजनात्मक क्षेत्रको शिक्षण र सिकाइ क्रियाकलाप सामान्य रहेको पाइयो ।

प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा प्रभावपार्ने तत्वहरु

प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अभ्यासमा प्रभावपार्ने तत्वहरु निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

विद्यालयको भौतिक अवस्था

प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि विद्यालयको भौतिक वातावरण पनि एक महत्वपूर्ण तत्व हो ।

शिक्षकको क्षमता

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई व्यवहारीक, उद्देश्यमुलक, सिपमुलक र दिर्घ सिकाइ गर्नका लागि शिक्षकमा योग्यता, दक्षता, र व्यवहार कुशल सिप हुन जरुरी छ। प्रारम्भिक कक्षामा शिक्षण गर्नका लागि स्थानिय विवाहित महिला हुनुपर्ने सकेसम्म बालबच्चाको स्याहार गरेको भएमा कक्षा सञ्चालनमा सहजता हुने भनिएको छ।

विद्यालयमा माथिल्ला कक्षामा हुने वाह्य क्रियाकलाप

प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रका बालबालिकाहरुलाई माथिल्ला कक्षामा हुने विभिन्न वाह्य क्रियाकलापहरु जस्तै खेलकुद, नृत्य, अभिनय, वादविवाद, कविता, गीत आदी जस्ता प्रतियोगिताको प्रभाव रहेको देखिन्छ। यसै क्रममा श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १ मा अन्य दुईवटा विद्यालयभन्दा फरक क्षमता भएका बालबालिकाहरु रहेका छन्।

अभिभावकको चासो

शिक्षण सिकाइलाई व्यवहारिक र उद्देश्य पूर्ण बनाउन अभिभावकको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। तसर्थ अभिभावकले चासो दिएका विद्यार्थीको सिकाइ क्षमता निकै राम्रो देखियो तर जून विद्यार्थीका अभिभावक विद्यालय नआउने, बालबालिकालाई सफासुग्ध बनाएर नपठाउने त्यस्ता बालबालिकाको सिकाइ क्षमता र पाठ्यक्रमले तोकेका प्रारम्भिक बालविकासका सिपहरु हाँसिल नभएको पाइयो। यस अध्ययनमा पनि श्री जनकल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १ का बालबालिकाहरुका अभिभावक पटकपटक विद्यालयमा उपस्थित भई केही अभिभावकले आफ्ना नानीबाबुको बारेमा बुझेको पाइयो भने श्री जन आस्था आ.वि. बालविकास केन्द्र २ र श्री ने.रा. आ. वि. बालविकास केन्द्र ३ मा अभिभावकको उपस्थिति न्युन रहेको र आफ्ना नानीबाबुको सिकाइमा आवश्यक पर्ने सामग्रीसमेत उपलब्ध नगराइ दिएकोले ती विद्यार्थीहरुको सिकाइ सिप कमजोर भएको पाइयो। त्यसैले अभिभावकको पनि बालबालिकाको सिप विकासमा सहयोगी भूमिका रहनु पर्ने देखिन्छ।

पारिवारिक अवस्था

बालबालिकाको पहिलो पाठशाला घर नै हो। जून घर शिक्षित हुन्छ, त्यस घरका बालबालिका विद्यालय प्रवेश गर्नु अगावै राम्रा संस्कार, संस्कृति, बोलीभाषा, अभिवादनका शब्द सिकेर आएका हुन्छन्। तर जून परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर, अभिभावकको शैक्षिक अवस्था कमजोर छ भने त्यस्ता परिवारका बालबालिकाहरु असभ्य बोल्ने, विद्यालय जान नमान्ने, व्यक्तिगत सरसफाइमा ध्यान नदिने खालका हुन्छ। श्री जन कल्याण मा.वि. बालविकास केन्द्र १ का अभिभावक अलि शिक्षित, आर्थिक रुपमा सम्पन्न र शिक्षाप्रति चासो राख्ने भएकाले यहाँका बालबालिकाको सिकाइ क्षमताभन्दा राम्रो देखियो।

प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र संचालन गर्दा आउने समस्याहरु

स्थलगत अध्ययन अवलोकन गर्दा तीन ओटै बालविकास केन्द्रमा पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिका भएको पाइएन। सहयोगी कार्यकर्ता र प्र.अ. सँगको अन्तर्वार्तामा पनि पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिका नभएको बताएका थिए। सहयोगी कार्यकर्ताले तालिम गर्दा प्राप्त भएको तालिम सामग्रीलाई शिक्षणको आधार मानेको बताएका थिए। मानसिक बनाइ शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन भएको तीनवटै बालविकास केन्द्रका स.का. ले बताएका थिए भने अवलोकनको क्रममा विद्यालयको वार्षिक कार्यतालिका बाहेक वार्षिक योजना, दैनिक योजना नबनाएको पाइयो। एउटा बालविकास केन्द्रमा पातलो कार्पेट र चकटी भएको पाइयो। दुईओटा बालविकास केन्द्रमा डेस्क/वेन्च भएको र बालबालिकाको स्तर अनुरूप नभएको पाइयो। बालबालिका समूह छलफलमा पनि बालबालिकाले बालमैत्री फर्निचर नभएको कुरालाई

बढी जोड दिएको पाइयो । स्थलगत अवलोकन गर्दा सिकाइ क्षेत्र केन्द्रको व्यवस्थापन नभएको पाइयो । स.का. ले अन्तर्वार्तामा पनि क्षेत्र व्यवस्थापन नभएको तर सिकाइ क्षेत्रका केही केही क्रियाकलाप भने भएको बताएका थिए । कक्षा शिक्षण अवलोकनको क्रममा सहयोगी कार्यकर्ताको प्रस्तुतीकरणमा क्रमिकता देखिएन । नगर शिक्षा अधिकारीले सामान्य मात्रामा क्रामिकत मिलेको बताएका थिए । सहयोगी कार्यकर्ता र प्र.अ. सँगको अन्तर्वार्तामा खेल र संगीत सामग्री प्रयाप्त नहुँदा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अपेक्षाकृत प्रभावकारी हुन नसकेको बताएका थिए । बालबालिका सँगको समूह छलफलमा पनि प्रयाप्त भाषामा खेल र संगीत सामग्री नभएको कुरा बताएका थिए । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अवलोकन गर्दा इन्द्रियको लागि, सहयोगात्मक भावना विकासको लागि, हालको लागि र संवेगात्मक विकासको लागि प्रशस्त क्रियाकलाप भएको देखिएन । स.का. सँगको अन्तर्वार्तामा सामान्य रुपमा यस्ता क्रियाकलाप भएको बताएका थिए । बालबालिकाहरूसँग छलफलमा पनि शरीरको लागि, दिमागको लागि सहयोगात्मक विकाससँग सम्बन्धिक केही क्रियाकलाप भएको तर इन्द्रियको लागि हातको लागि संवग विकासको लागि क्रियाकलाप नभएका बताएका थिए । स.का. र प्र.अ. ले प्रयाप्त सामग्रीको कमी भएकाले क्रियाकलाप प्रशस्त मात्रामा गर्न नसकिएको बताएका थिए । पालिका शिक्षा अधिकारीले प्रश्नावली मार्फत् यस्ता क्रियाकलाप सामान्य मात्रामा भएको बताएका थिए ।

प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रका समस्या समाधानका उपायहरु

प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अध्ययन गर्ने क्रममा नमुना छनोटमा परेका सुर्खेत जिल्लाको सिम्ता गाउँपालिका भित्रका तीनवटा बालविकास केन्द्रहरुमा अध्ययनकर्ता स्वयम् पुगी स्थलगत अध्ययन गरेको थियो । अध्ययनकर्ताले छनोटमा परेका प्रत्येक बालविकास केन्द्रमा ५-५ दिन केन्द्रको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवलोकन गरेको थियो । प्रत्येक बालविकास केन्द्रका सहयोगी कार्यकर्ता र प्रधानाध्यापकसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो भने बालबालिका र अभिभावकसँग समूह छलफल र प्रश्नउत्तर गरी सूचना संकलन गरिएको थिए । पालिका शिक्षा अधिकारीसँग प्रश्नावली फारामबाट सूचना संकलन गरी प्राप्त सूचनाका आधारमा बालविकास केन्द्रका शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापका समस्या र समाधानका उपायहरुको विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

अध्ययन अवलोकन गर्ने क्रममा तीनओटै बालविकास केन्द्रको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप ठीक समय सुरु भएर पूरा समय सञ्चालन भएको पाइयो । सहयोगी कार्यकर्ता नियमित उपस्थित भएको पाइयो । बालबालिका पनि नियमित रुपमा उपस्थित भएको पाइयो । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको क्रममा सहयोगी कार्यकर्ताले स्थानीय सामग्री जस्तै: दुङ्गाका गोटीहरु, लट्ठीहरु आदि प्रयोग भएको पाइयो । सबै बालविकास केन्द्रमा हावा र प्रकाश छिर्ने फराकिलो कक्षाको भएका बालविकास केन्द्र भएको पाइयो । दुइओटा बालविकास केन्द्रमा आकर्षक भित्ते लेखन भएको पाइयो । भित्ते लेखनमा बालगीत, अंक, अक्षर, बाढ्खरी, नेपालको नक्सा, नेपालको भण्डा जस्ता कुराहरु भएको पाइयो । तीनवटै बालविकास केन्द्रमा सिकाइ क्षेत्र (कुना) हरू नछुटाए पनि प्रत्येक सिकाइ क्षेत्रका केही न केही क्रियाकलाप भएको पाइयो । तीनवटै बालविकास केन्द्रमा भाषा क्षेत्र र संगीत क्षेत्रका क्रियाकलाप तुलनात्मक रुपमा बढी भएको पाइयो । स्वतन्त्र खेल र मादलको प्रयोग सम्बन्धमा स.का.सँग अन्तर्वार्ता, बालविकास समूह छलफल गर्दा पनि सो अनुसार भएको पाइयो । एउटा बालविकास केन्द्रमा ढुमको तालमा हिँड्न सिकाइएको पाइयो । प्रत्येक बालविकास केन्द्रमा भएको विद्यालयमा खानेपानीको धारा, शौचालय भएको पाइयो । क्रियाकलापका क्रममा प्रत्येक कक्षामा पूर्व कक्षा क्रियाकलापको पुनस्मरण

गदै क्रियाकलाप सुरुवात गरेको पाइयो । प्रत्येक बालविकास केन्द्रमा विषयवस्तु अनुसार दिमागको लागि, शरीरको लागि र सामाजिक समायोजनका लागि आवश्यक क्रियाकलाप भएको पाइयो ।

बालबालिका र अभिभावकसँगको समूह छलफल सिकाइ क्षेत्रहरूमध्ये भाषा र संगीत क्षेत्रका क्रियाकलाप भएका । स्वतन्त्र खेल, संगीतपूर्ण सिकाइहरू भएको पाइयो । सहयोगी कार्यकर्ता र प्र.अ.सँग लिएको अन्तर्वार्तामा उनीहरू नियमित उपस्थित भई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भएको बताए । नगर शिक्षा अधिकारीसँग प्रश्नावली मार्फत् संकलन गरिएको सूचनामा पनि स.का. र बालबालिका नियमित उपस्थित भएको स्वतन्त्र खेलको अवसर दिइएको, संगीतपूर्ण क्रियाकलाप गरिएको कुरा पाइएको छ ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनबाट प्राप्त भएका सूचना वा तथ्यांकहरूको विश्लेषण र व्याख्या पछि प्राप्त प्राप्तहरूको आधारमा निम्नानुसार निष्कर्ष निकालिएको छ । पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका र अन्य सन्दर्भ सामग्रीको अभावमा पूर्वतयारी वा योजनाबद्ध शिक्षण सिकाइ नभएको देखिन्छ । बजारबाट खरिद सामग्रीको तुलनामा स्थानीय सागम्रीको प्रयोग बढी भएको देखियो । बालविकास केन्द्रमा आन्तरिक व्यवस्थापन अन्तर्गत सिकाइ क्षेत्रका व्यवस्थापन नभएको सिकाइ क्षेत्रका क्रियाकलाप पनि नभएको देखियो । बाह्य वातावरण अन्तर्गत खानेपानी र शौचालयको व्यवस्थापन भए पनि पिड, चाकाचुली चिप्लेटी भन्डार र पर्खालको व्यवस्थापन नभएको देखियो । विषयवस्तु अनुसार दिमागको लागि, शरीरको लागि, सामाजिक समायोजनको लागि सन्तोषजनक क्रियाकलाप भएता पनि इन्द्रियका लागि, हातको लागि र संवेगात्मक विकासका लागि कम मात्रामा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापहरू भएको देखिन्छ । स्थानीय सामग्रीको प्रयोग, स्वतन्त्र खेलको अवसर दिइएको र मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलाप भएको देखिन्छ । बालबालिकाको सहभागिता र सक्रियता सन्तोषजनक देखिन्छ भने शिक्षण सिकाइको अनुगमन र निरीक्षण आएको देखिएन ।

सबै बालविकास केन्द्रमा पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिकाको व्यवस्था गर्नुपर्ने, बालमैत्री फर्निचरको निर्माण गर्नुपर्ने, सिकाइ क्षेत्रको व्यवस्थापन गरी शिक्षण सिकाइ गर्नुपर्ने । विषयवस्तु अनुसारका क्रियाकलाप खासगरी इन्द्रियका लागि, हातका लागि, सहयोगको लागि र संवेगात्मक विकासको प्रशस्त क्रियाकलाप गर्नुपर्ने, समय विभाजन गरी आराम गर्ने र खाजा खाने समय छुट्टाउनु पर्ने र शिक्षण सिकाइमा सहयोगी कार्यकर्ताको प्रस्तुतीकरणको क्रमिकताको अभाव भएकोले पुर्नताजगी तालिम प्रदान गर्नुपर्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, मधुसुधन (२०७३), *शिक्षक मासिक*, मच्छिन्द्र मार्ग, जावलाखेल, ललितपुर: जगदम्बा प्रेस ।
 अर्थ मन्त्रालय (२०७९), *आर्थिक सर्वेक्षण*, आर्थिक वर्ष २०७९।०८०, काठमाडौं: नेपाल सरकार ।
 कोथारी, सी.आर. (१९९०), *अनुसन्धान विधि: विधि र तरिका*, न्यू दिल्ली: विश्व प्रकाशन ।
 गौतम, जयराम (२०७४, फागुन), *शिक्षक मासिक*, मच्छिन्द्र मार्ग, जावलाखेल ललितपुर : जगदम्बा प्रेस ।
 हुंगाना, गंगाराम (२०७४), प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र र यसको वर्तमान अवस्था नामक अप्रकाशित शोधपत्र, काठमाडौं : कीर्तिपुर ।
 शिक्षा विभाग (२०७१), *प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रम सञ्चालन सम्बन्धी निर्देशिका*, सानोठिमी, भक्तपुर : नेपाल सरकार ।
 शिक्षा मन्त्रालय (२०७६), *राष्ट्रिय शिक्षा निति, विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना*, केशरमहल, काठमाडौं : नेपाल सरकार ।